

ברכה אלפרט ושמחה שלסקי (עורכים). הכיתה ובית הספר במבט מקרוב: מחקרים אתנוגרפיים על חינוך. תל אביב: מכון מופ"ת. 2013. 605 עמודים

רויטל היימן*

בעשורים האחרונים חלה פריחה של פרסומי מחקרים בגישה האיכותנית בשפה העברית בתחום החינוך. הבחירה בגישת המחקר הזו נובעת מכך שהיא מאפשרת התבוננות עמוקה בסביבה הנחקרת והבנה של המרכיבים העדינים המייצרים אותה. ספרות מחקר ועיון זו מספקת גם לחוקרים בראשית דרכם היצע עשיר ומגוון שדרכו יוכלו לערוך היכרות עם זרמי המחקר השונים ובאמצעותם להתבונן בשדה הנחקר, להבין ולהציע תיאוריות מכלילות.

ברכה אלפרט ושמחה שלסקי, לאחר שפרסמו את ספרם הראשון (שלסקי ואלפרט, 2007), חברו פעם נוספת והם מציעים למתעניינים אוסף מאמרים. בספרם הנוכחי קיבצו עבודות מרתקות העוסקות באתנוגרפיה של שדה החינוך על מוסדותיו, אנשיו ופעולותיו. מאמר הסקירה הפותח את הספר, מאת שלסקי, אלפרט וצבר בן-יהושע, פורש בפני הקורא לא רק את ההיסטוריה של המחקר האתנוגרפי בעולם ובארץ כי אם גם את עושר הזרמים המחקריים בו, ייחודיותם והמגמות הקיימות בכל זרם. כך ניתן לנתח את התופעות המורכבות של התרבות האנושית מזוויות רבות והחוקר המפרש בוחר אילו משקפיים להרכיב ואילו מסגרות תיאורטיות לאמץ. המחקרים שנקבצו בספר מבקשים לייצג במגוון מתודולוגיות מחקריות את המורכבות התרבותית הקיימת במערכות החינוכיות, או כלשונם של כותבי הסקירה, "לתת מקום למגוון התרבויות שהחברה הישראלית, הקטנה יחסית, מושפעת בהן, להבינן ולתת להן קול, תוך שהחוקר מברר באופן רפלקסיבי את מעמדו שלו ביחס לתרבות הנחקרת" (עמ' 48). כל אחת מהגישות המוצגות בספר חושפת בדרכה טפח קטן מהמבנה חברתי והתרבותי.

כעדות המחברים, המאמרים בקובץ מתכנסים לשני מוטיבים עיקריים: הבנייה של זהות והבנייה של יחסי כוח (שם). למעשה אנו מקבלים ייצוגים תרבותיים של מגזרים שונים בחברה הישראלית ושל מערכות חינוכיות מגוונות: כאלה המייצגות את התרבות ההגמונית ואת השוליים, את הרוב ואת המיעוט, כאלה הנוהגות פרקטיקה חינוכית של בני דתות שונות, כאלה שפונות לישראלים ולמהגרים, לחילונים ולדתיים, וכוללות גני ילדים ובתי ספר יסודיים ועל-יסודיים בישראל ואף בחו"ל.

לפני כארבעה עשורים טען צבי לם כי מוסדות החינוך פועלים בשלושה מישורים: כסוכני תרבות, כסוכני חברות וכסוכני אינדיבידואליזם (לם, 1973). באמצעות מוסדות החינוך החברה מבקשת להנחיל את המורשת התרבותית שלה, לשלב בתוכה את הפרט ולעצב את אישיותו. הניתוח האתנוגרפי של מוסדות החינוך בספרם של אלפרט ושלסקי פותח צוהר אל האופן שבו המעשה החינוכי ממלא את התפקידים המגוונים הללו. האתנומתודולוגיה גורסת כי תרבות היא מושג דינמי המתעצב תוך כדי פרקטיקה והמשמעות שלה נוצרת באמצעות העשייה (Garfinkel, 1984). המעשה החינוכי נועד אפוא למלא אגב ביצועו את תפקידיו השונים על פי ציפיות החברה והמוסד החינוכי. המבט האתנומתודולוגי משרטט את המנגנונים שבאמצעותם מתבצעת יצירת תרבות וחושף לעתים גם הלימה או אי-הלימה בין המוצהר ובין המעשה.

* המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין

ביקורת ספרים

האתנומטודולוגיה מבקשת מהחוקר להתבונן בביקורתיות בשדה הנחקר ולהפוך את המוכר לזר, לאמץ ראייה אובייקטיבית ככל האפשר ולפרש את השדה בעין בלתי מוטה. ואמנם, מחקרים אתנוגרפיים רבים נערכים על ידי חוקר זר השווה בשדה ומיצובו זה מאפשר לו להתבונן בחברה הנחקרת ולפרש את תצפיותיו מבלי להיות שבוי בפרשנויות של "הילדים". הייחודיות באסופת המאמרים בספר זה היא המבט הפרשני של החוקר, מבט חודר וביקורתי המעניק משמעות לסמלים, למילים ולפעולות ושובר את המציאות לפרטיה על מנת לשוב ולהבנותה מחדש במבנים תיאורטיים חדשים, ואת זאת הוא עושה בחצר האחורית או הקדמית של תרבותו שלו. המחקרים המקובצים בספר לא בהכרח מבוצעים על ידי חוקרים זרים. ברוב המקרים החוקרים הם בני התרבות הנחקרת ועל כן הקונטקסט הנחקר אינו זר להם לחלוטין. לפיכך הניתוח האובייקטיבי כביכול לעולם אינו נטול מטען קודם. זוהי למעשה פרשנות אישית של החוקר לתצפיותיו בטקסים, בסמלים ובטקסטים הנחקרים, שפעמים רבות הוא בעצמו לוקח בהם חלק פעיל.

אופיו של המחקר האתנוגרפי דורש מהחוקר לשהות זמן רב בשדה כדי להבין את מאפייניו ואת המורכבות התרבותית שלו. לשם כך נדרשו לחוקרים במרבית המחקרים שבאסופה כשלוש שנים ויותר, ורק מיעוטם שהו בשדה הנחקר פרק זמן של כשנה אחת. המסגרת המארגנת של הנתונים מציגה כל מחקר מנקודת מבט שונה ועל כן אוסף המחקרים הופך להיות מקבץ של התבוננויות מרתקות על השדה המוכר לכאורה שבו המעשה החינוכי מצהיר ברוב המקרים על כיוון ערכים השואפים לתיקון חברתי.

לספר ארבעה שערים. הראשון הוא מבוא המציג סקירה היסטורית ומונה גישות במחקר האתנוגרפי, ושלושת השערים האחרים מציגים בפני הקורא מחקרים שנערכו במסורות מחקר שונות. השער השני מקבץ מחקרים שעוסקים בניתוח התרבות וכתהליכי חברות בארגונים חינוכיים בהקשרים מגוונים. אמנם מחקר אתנוגרפי נעוץ במחקרים רבים באתרים נידחים ואקזוטיים, אך גם בלב התרבות המקומית הישראלית אפשר למצוא תרבויות ייחודיות ואזוטוריות: גן ילדי זרים ומהגרים בדרום תל אביב, בית ספר לנוער בסיכון, בית ספר פיראטי לחינוך אסלאמי-אורתודוקסי ואפילו כיתות "רגילות" בבתי ספר שבזרם החינוך המרכזי, הנבחנות מנקודות מבט חדשות. מוטיב מרכזי ברוב המחקרים הללו עוסק בשאלת ההשתייכות וההתבדלות החברתית של בני התרבות במוסדות הללו. בגן הילדים של עובדים זרים ומהגרים ניתנת לקורא הצצה לחייהם של מי שנמצאים בשולי החברה ההגמונית ולהתנהלות הסדר או אי-הסדר החברתי והחינוכי, הנרמז באוקסימורון בשמו של המאמר: "מופעים של סדר כאוטי בחינוך" (אמיר-כסיף, עמ' 69-107). בבית הספר קדמה, במחקר על החינוך לאזרחות משתתפת, מפתיעה האבחנה שעושים הילדים בין השתייכותם למדינת ישראל ובין ההתבדלות החברתית שלהם והשתייכותם לקבוצות שוליים (מרקוביץ, עמ' 207-227). לעתים המעשה החינוכי מכוון להתבדלות חברתית, כפי שהדבר מודגם בבית הספר המיועד לתלמידות בעלות אוריינטציה מוסלמית אורתודוקסית (זידאני וקרניאלי, עמ' 141-172), ולעתים הוא פועל יוצא של פרקטיקה בלתי מודעת, כמו במאמרה של תובל (עמ' 173-206), המסתמכת על גישת תיאוריית הייצוגים החברתיים ומציעה מבט ביקורתי על האינטראקציות הסימבוליות (Blumer, 1986) והמשמעויות הסמויות של הפרקטיקה בבית ספר שדוגל בהכלה של תלמידים חריגים, ומתוך כך מצביעה על מסרים סותרים המבהירים כיצד נוצר בידול לימודי וחברתי. הרפלקציה של החוקרת על עצמה מצביעה בברור על המשמעויות שהחוקרת מעניקה לתצפיותיה כחלק

בלתי נפרד מהמשקפיים שדרכם היא בוחנת את השדה הנחקר. השער השלישי בספר מוקדש למחקרים המתארים מנגנונים חברתיים שמנחילים תרבות באמצעות ריטואלים, סמלים, טקסים ופרקטיקות שמטרתם תיקון והבניה של סדר חברתי: טקס קבלת שבת בבית ספר חילוני, יצירת שליטה וסמכות בכיתה, צרכנות נבונה, שיח מגדרי, חינוך מיני לתלמידים עם פיגור שכלי וחינוך לאכפתיות בבית ספר בארצות הברית. גם כאן, מתוך התיאורים המפורטים והניתוח הביקורתי אפשר להבין כיצד החינוך משרת מטרות של יצירת סדירות חברתיות, הבניית היררכיה והנחלת תרבות.

השער הרביעי מאגד מחקרים שבוחנים משמעויות בטקסטים ובדיאלוגים: שיח של יועצות חינוכיות, שיח של תלמידים ומורים בכיתה, שיח של מורים ומשחקי תפקידים בגן הילדים. הניתוח הסמנטי של הטקסטים מראה כיצד צירופי מילים ומשפטים יוצרים משמעות ומחוללים הבניה של יחסי כוח ושליטה, מביעים תחושות ורגשות ויוצרים מסרים גלויים וסמויים שכוחם מתעצם דווקא בשל עמימותם. הניתוח הזה מעלה אל פני השטח את הרגשות ואת מנגנוני התת-מודע המכוונים את הדוברים, חושף את תפיסותיהם ומצביע על האופן שבו כל אלה משפיעים על השותפים לדיאלוג. מתודולוגיה זו, המתייחסת לקשר שבין המיקרו והמאקרו (קופפרברג ואולשטיין, 2005), חשובה ביותר כי היא מציפה היבטים שלעיתים קרובות איננו רגישים להם ובזה טמון כוחם הגדול. התיאוריה הביקורתית, למשל, מבהירה את כוחם של המסרים הללו באמצעות ההגדרה של תכנית הלימודים הסמויה (Giroux & Anthony, 1983). הניתוח הסמנטי הזה חושף את מנגנון היצירה של תכנית הלימודים הסמויה. הצבת הטקסטים תחת הזכוכית המגדלת של ההתבוננות הביקורתית בפרטים חושפת את המשמעויות החבויות בין השיטין. התבוננות כזו מדגימה ביטויים לקושי להכניס שינויים לארגון ולהתמודד עם התנגדויות. ניתוח סמנטי של הטקסטים שמציגים ארגמן ואלכסנדר (עמ' 505–533) מצביע על הניואנסים הבונים שיח של התנגדות גלויה וסמויה ומאפשר להבין יותר את הדיאלוג המתנהל בתהליכים אלה.

המחקרים בספר זה מבהירים פעם נוספת באיזו מידה המעשה של איש החינוך – המורה, המנהל או הגנת – מכוונים הלכה למעשה את התרבות של המוסד החינוכי, מייצרים מסרים חינוכיים ולמעשה מכוונים באמצעותם חברה. לנוכח הנטייה הרווחת במקומותינו לזלזל בחשיבות תפקידם ובעוצמתם של אנשי החינוך, מחקרים אלו מצביעים על הכוח של הפונקציונליזם התרבותי, הסמלים והרטוריקה שמשרים ומכוונים תרבות. משום כך ספר זה עשוי להיות מקור להשראה וללמידה לאנשי חינוך ולמתעניינים בסוציולוגיה של החינוך.

מקורות

לם, צ' (1973). *ההגיונות הסותרים בהוראה*. תל אביב: ספרית פועלים.
 קופפרברג, ע' ואולשטיין, ע' (עורכות) (2005). *שיח בחינוך: אירועים חינוכיים כשדה מחקר*. תל אביב: מכון מופ"ת.
 שלסקי, ש' ואלפרט, ב' (2007). *דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט*. תל אביב: מכון מופ"ת.

Blumer, H. (1986). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. Los Angeles: University of California Press.

- Garfinkel, H. (1984). *Studies in ethnomethodology*. Malden: Polity Press & Blackwell Publishing.
- Giroux, H. & Anthony, P. (1983). Social education in the classroom: The dynamics of the hidden curriculum. In H. Giroux & D. Purpel (Eds.), *The hidden curriculum and moral education* (pp. 100–121). Berkeley: McCutchan Publishing Corporation.